

¹Руслан Нагнибіда, ²Ілля Литвинчук

¹Молодший науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»
ruslan.koval82@ukr.net

ORCID: 0000-0002-7779-9362

²Аспірант кафедри архітектури та реставрації
НУ «Львівська Політехніка»

ruslan.koval82@ukr.net

ORCID: 0000-0002-4635-060X

FORMATION OF DEFENSIVE FORTIFICATIONS OF THE CHRONICLE PLAV (ZHVANETS) IN THE 12TH-18TH CENTURIES

ФОРМУВАННЯ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ЛІТОПИСНОГО ПЛАВУ (ЖВАНЦЯ) У XII-XVIII СТ.

© Нагнибіда Р., Литвинчук І., 2020

Анотація: автори статті вперше в українській історіографії приділяють увагу урбаністичній генезі подільського містечка Жванець, яке історично сформувалося як важливий прикордонний пункт. Завдяки географічному розташуванню та рельєфним особливостям місцевості, держави, яким він належав, вбачали в ньому стратегічне значення. Незважаючи на це, у науковій літературі питанню містобудівного розвитку містечка приділено мало уваги, в результаті чого Жванець (станом на 2020 р. – центр Жванецької об'єднаної територіальної громади) не має візії регенерації історико-архітектурного середовища, яке, за умов належного використання, може слугувати поштовхом до економічного розвитку села. Правильно сформовані програми, в яких поєднуються землі с/г обробітку з землями природно-заповідного фонду та історико-культурного призначення в єдину концепцію, дадуть сталий розвиток території та підвищать благополуччя його населення. В публікації вперше вводяться у науковий обіг архівні та іконографічні джерела, які дозволяють реконструювати Жванець у період його перебування у складі Речі Посполитої у XVII-XVIII ст. Крім цього, автори висувують гіпотезу про локалізацію давньоруського міста Плав на території сучасного Жванця – передмістя Загора. Гіпотеза сформована на основі письмової згадки літопису Руського та Галицько-Волинського, а також за наявними слідами мисового городища на правому березі р.Жванчик у місці її впадіння у р.Дністер. За допомогою історичної картографії проаналізовано стан городища у XVIII-XX ст., в тому числі його структуру і тип розпланування. На картах XVIII ст. городище зображено дводольним, з потужними смугами земляних укріплень, але з II пол. XIX ст. від городища залишився укріплений дитинець. Його обрис зображено на німецькій аерофотозйомці 1944 р. За результатами дослідження встановлено, що дитинець городища не мав зв'язку з укріпленням посадом (чи підгороддям), оскільки вал дитинця не має місця розриву, і відповідно, не мав вхідної брами з напільної сторони. Тому припускаємо, що Плав був опорним військовим пунктом, збудованим як спостережний пункт та виконував функцію військового містечка-супутника головного міста Хотина.

На підставі комплексних студій історичних джерел, іконографії та сучасного стану пам'яток культурної спадщини, встановлено, що за планувальними характеристиками замок та центральна частина міста (середмістя) відносяться до регулярного типу модерної доби, яка тривала у Речі Посполитій протягом XVII ст. Сам замок був пристосований під використання артилерії з часу його будівництва, що унеможливило існування його у давніших часових проміжках. Натомість, земляні укріплення міста, які детально зафіксовані в історичній картографії XVIII ст., виглядають досить простими і не включають в себе надбання тодішнього фортифікаційного мистецтва, що відкриває для майбутніх дослідників інші перспективні питання, зокрема місце Жванця (а також і Плава) у ієрархії прикордонних оборонних об'єктів Середнього Подністрів'я.

Ключові слова: Жванець, Плав, городище, замок, Каліновські, фортифікації.

Актуальність

Історико-архітектурна спадщина міст та містечок Поділля постійно привертає увагу краєзнавців, мистецтвознавців, істориків, а щодо краєвидів подільських містечок, то, на думку представників духовної інтелігенції XIX ст., наприклад, у Жванці, «...було б добре жити поету, з видами на сріблястий Дністер, косматі, підвищені майже над материком Австрії скалисті відроги Бессарабії, започаткованим зеленим степом, строкатими Хотинськими будівлями та жванецькими берегами» (Нагнибіда та Ладоренко, 2015, с.50, 64).

За свою багатовікову історію Жванець увібрив в себе спадщину культурного розмаїття та за категоріями пам'яті зберіг ландшафтні, географічні, дипломатичні, комунікаційні, креативні, символічні, меморіальні місця і території бойових дій (Рибчинський, 2016, с.8), які в історичному процесі набули загальносвітового значення: Хотинська битва 1621 р., Переяславська рада 1654 р., Бучацький мирний договір 1673 р. і т.д. (Мисько та Буйновська, 2011, с.6; Гудзенко, и др., ред., 1953; Yekeler, та інш., 2014, s.165-171). У 80-90-ті роки XX ст. Жванець зістарений у часі в розвідках Євгенії та Ольги Пламеницьких під римську теорію його походження (1993, с.6,7). Лесик О. наголошує, що поглиблений історико-архітектурний аналіз пам'яток з достовірними обмірами будівель в замках і монастирях носить ще вибірковий характер, який ґрунтується на естетичних критеріях, тому більша кількість зруйнованих замків (в нашому випадку Жванець) через обмежені відомості в більшості не вивчені та залишаються поза увагою дослідників (1993, с.16). З розвитком інформаційних технологій на інтернет ресурсах з'явилися краєзнавчі матеріали та фотосвітлини руїн його замкових укріплень (Замки та храми України, 2020; KAMIENCZANKA, 2020), проте для керівництва області та району питання збереження об'єктів культурної спадщини Жванця не є пріоритетним.

У книзі В.Захар'єва, І. Старенького та С. Шпаковського, автори якої надали Жванцю першість в колективній своїй праці, міститься компілятивний збір вже відомих матеріалів про містечко (2017, с.7-10). У 2018-2020 рр. під керівництвом очільників новоствореної Жванецької ОТГ в особі Т. Криворучко не лише не було прояву інтересу до його минувшини (Жванецька ОТГ, 2020), але й у 2018 році знищено будинок церковно-приходської школи II пол. XIX ст. Приватні підприємці, які на початку 2000-них років взяли в оренду Жванецький замок на 40 років, провели лише ремонтно-будівельні роботи в одному з ДОТів на території замку, що був складовою оборонної «Лінії Сталіна», зведеної у 30-ті роки XX ст. Наведені факти свідчать про відсутність цілісної картини минувшини цього старовинного подільського містечка, в тому числі походження його назви, ролі в геополітичному значенні. Також недосліджені та несистематизовані всі джерела з архівів та бібліотек, а їх публікація залишається

малоперспективною. А це не дозволяє сформувати програму розвитку території, з'ясувати поетапність проведення протиаварійних та реставраційних робіт на існуючих та щойновиявлених об'єктах культурної спадщини.

Стан наукової розробки теми.

Для комфортних умов подорожуючих та захисту території від ворогів, населення створювало складну систему захисту, яку протягом багатьох віків лише прилаштовували під нові види вогнепальної зброї. На ці всі характеристики неодноразово звертали увагу подорожуючі, проїжджаючи через містечко Жванець, а тому із відомих опублікованих джерел, увага завжди була прикута до жванецької переправи, яка поєднувала польський та молдовський береги р.Дністер у часи пізнього середньовіччя. У XVIII ст. при інших геополітичних обставинах, правий берег належав Османській імперії, а лівий берег із Жванцем належав Речі Посполитій. З 1812 р. коли землі по обидва береги р.Дністер увійшли до складу Російської імперії, містечко й надалі до 1917 року відіграло стратегічне значення, так як поряд проходив російсько-австрійський кордон по р. Збруч. Власне цей період представлений джерелами, що стануть відомими лише з 2016 р., а саме: опубліковані церковні літописи, що заведені були при Свято-Троїцькій церкві м.Жванця у 1869 році та нарис, що залишив у своїх записах О. Афанасьєв-Чужбинський (Чужбинский, 1877, с.117-121).

Також нотатки про Жванець залишили лікарі та священники, які здійснювали у XIX ст. перші красназвчкі розвідки про міста і містечка Поділля, а саме: д-р Антоні (Ролле) (1880; 1882, с.679, 688), А. Павловський (1869, с.157-164), М. Яворовський (1876, с.138-141) В. Гульдман (1901, с.172-174) . У 1914 р. Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва з метою збереження Жванецького замку відрядило членів товариства для огляду руїн замку, який вважали необхідним зберегти, а після складеної записки, у травні 1914 року Імператорська археологічна комісія, запросила проект і кошторис на її ремонт. (Федорова, 2013, с. 99). Проте Перша Світова війна не лише перервала подальше збереження Жванецького замку, але й під час Брусилівського прориву, було здійснено зведення залізничного аркового мосту та зрізано частину території на правому березі р. Жванчик, а на лівому березі проведені роботи в його передмісті.

У міжвоєнний період Ю. Сіцінський (1928, с.64-160), а вслід за ним С. Таранущенко (2013) здійснили збір інформації про містечко, перший із яких частину своєї праці подав в підготовленій книзі, а світлини іншого стануть відомі дослідникам з 90-тих рр. XX ст. та окремим виданням опубліковані у 2013 р.

В післявоєнний час був виготовлений проектний план розвитку смт. Жванця (Кам'янець-Подільська РДА, б/д), а дослідженнями замку займалися Г. Логвин (1986, с.211-212), Г. Мовша (1990, с. 12-14), Г. Бузян, О. Якубенко (1987, с. 46-47), Л. Кучугура (1994, с.5), Т. Сис (1997, с.3), Г. Ківільша (2003), Є. Пламєницька (1997), яка вперше зробила спробу періодизації будівельних періодів розбудови замку.

Архівні та наративні матеріали

Із виявлених архівних документів, які зберігаються в ЦДА (Л) цінними матеріалами, є документи II пол. XVIII ст., що були в родовому архіві Лянцкоронських, а саме: Ф.181. Оп.1. Спр. 54 (Духівниці графа Лянцкоронського Ієроніма на маєтки у Борщівському, Ягольницькому і Жванецькому ключах); Спр. 529. (Документи про права та обов'язки єврейського кагалу у маєтках Жванецького ключа); Спр. 614 (Інвентарний опис рухомого і нерухомого майна Жванецького ключа за 1786 р. 1785-1786 рр.); Спр. 618 (Інвентарний опис рухомого і нерухомого майна графа Лянцкоронського Антона у с. Гаврилівці Жванецького ключа. 1796 р.); Спр. 1990 (Фінансові звіти управляючого маєтків Жванецького ключа про прибутки і витрати за 1774 р. з

додатком поквитування про ліквідацію грошових боргів за 1775-1777 рр. 1774-1777 69 рр.); Спр. 2053 (Перелік товарів і продуктів, відправлених із маєтків Жванецького до Мотковицького ключів. 1792 р.); Спр. 2054 (Звіти та донесення управління маєтків Жванецького ключа про фінансово-господарський та адміністративний стан маєтків. 1793 р.); Спр. 3977 Королівські універсали і привілеї графам Лянцкоронським Станіславу і Матвію на маєтки у сс. Ластівці, Улашківці і м. Жванець Жванецького ключа); спр. 3986 Дарчий запис грошових сум графом Лянцкоронським Матвієм на заснування монастиря св. Василя у маєтках м. Жванець Жванецького ключа. 1761 р.); Спр. 3995 (Постанова кагалу та акти зобов'язання орендарів Жванецького ключа про визначення правил розрубу м'яса та оплати за нього. 1792 р.); Спр. 3997 (Угода між графом Лянцкоронським Антоном та Жуковським Іваном про оренду маєтків Жванецького ключа); Спр. 4006 (Скарги, донесення та ін. документи про майново-грошовий спір графа Лянцкоронського Лавра з орендарями маєтків у м. Жванець Жванецького ключа 1732-1750 рр.); Спр. 4007 (Скарги, донесення та ін. документи про майново-грошовий спір власника маєтків Жванецького ключа графа Лянцкоронського Лавра з спадкоємцями Тарла Бонавентури .1738-1791 рр.); спр. 4008 (Скарги, донесення та ін. документи про майновий спір графа Лянцкоронського Лавра з посесорами маєтків у м. Жванець Жванецького ключа Янішевським Іваном та Косаковським Йосипом.1741-1742 рр.); Спр. 4009 (Скарги, донесення та ін. документи про майновий спір власника маєтків Жванецького ключа графа Лянцкоронського Лавра з Потоцьким Михайлом.1741-1758 рр.); Спр. 4010 (Скарги, донесення та ін. документи про майновий спір графа Лянцкоронського Матвія з спадкоємцями посесора маєтків у с. Боришківці Жванецького ключа Насеровського Петра. 1742-1757 рр.); Спр. 4011 (Рішення, донесення та ін. документи про майново-грошовий спір Кам'янець-подільської капітули з власником маєтків Жванецького ключа графом Лянцкоронським Матвієм 1747-1783 рр.); Спр. 4028 Переліки майново-судових справ графів Лянцкоронських у маєтках Жванецького ключа. 1618-1728 рр.); Спр. 5461 (Журнали обліку витрат на перевезення товарів та продуктів з маєтків Жванецького ключа до Польщі 1756 р.); Спр. 5665 (Скарга підданих маєтків Жванецького ключа на писаря цих маєтків про зловживання службовим становищем та занедбання своїх обов'язків); Ф. 181 (Лянцкоронські. Спр. 9798, 1438-1939 рр. Описи). В ДАХмо цінна інформація ймовірно зберігається в таких фондах, а саме: Ф.Р. 12 (Кам'янецький комітет охорони пам'ятників старовини, мистецтва і природи, 28 од. зб. 1920-1922 рр.); Ф.Р. 16 (Хмельницьке обласне виробниче управління з будівництва і експлуатації автомобільних доріг, 2876 од. зб. 1937-1941 рр.); Ф.Р.-17 Управління містобудування та архітектури Хмельницької облдержадміністрації, 551 од. зб. 1939-1941, 1945-1996 рр.); Ф.Р. 182 (Виконком Жванецької єврейської сільської ради 81 од. зб. 1923-1930 рр.); Ф.Р.- 283 (Управління Жванецької районної радянської робітничо-селянської ради). Проте у зв'язку з обмеженими заходами користування архівним фондом України у 2020 році, матеріали з наведених сигнатур, доцільно розглянути в окремому дослідженні.

Із мемуарних спогадів Ле Магдалена дізнаємось, що Жванець під час наступу військ Османської Порти влітку 1672 р. знаходився в належному стані. З бастионів замку лунали залпи гармат по туркам, які намагалися налагодити переправу яничарських підрозділів з-під Хотина, однак місто із довколишніми селами було перетворено в руїну після підпалу його центральної частини (Полевщикова, 2012, с. 25, 27).

У 1699 р. русинів (українців) Кам'янця та інших подільських містечок на плотах спустили по Дністру зі Жванця до турецьких міст Дубосари, Бендери, Акерман, про що свідчать архівні матеріали, що зберігаються в AGAD та чекають своїх дослідників. Події російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і зокрема переправа турецьких військових з князем Репніним у Жванці висвітлено у щоденнику Пташинського (Подольские епархиальные ведомости - № 23, стр.295-

298; № 24, стр.312-315.; № 29 стр.371-372; № 33, стр.417-418; № 35-36, стр.440-443; № 37, стр.453-455).

Аналіз картографічного матеріалу

Із віднайдених та опрацьованих картографічних матеріалів XVII - XX ст. Жванець вперше позначив Фрідріх Гетконт у 1638 р. На його мапі Жванець зображений в гирлі р. Жванчик на лівому березі при впадінні її в р. Дністер (Getkant, 1638). Наступним є схематичний план Жванця на спеціальній карті Боплана 1650 р., на якій Жванець зображений як укріплене місто з замком у куті гирла р. Жванчик. План, викреслений інженером Бонелеве у 1715 р. та детально описує територію, що примикала до кордону, а саме зі сторони ймовірного руху противника та переходів через р.Дністер. На мапі Жванець зображений як укріплене місто у вигляді правильного квадрату із п'ятикутним замком (Замки и Крепости Украины, 2017). Подібний до нього план датується 1731 р., який приписують Яну де Вітте (Ourgchal, 2019, s.177-178).

Наступним є план 1730-х рр., виконаний Йоганом Георгом Максиміліаном фон Фюрстенхоффом. Автор виконав плани Кам'янця, Окопів св. Трійці, Хотина, проте, на відміну від цих міст, у випадку Жванця він не подав поквартальну забудову всередині міських укріплень. На плані зображено лише оборонний периметр міста, який складався з валу, рову та брами, через яку вела дорога на Кам'янець. Жванецький замок зображений правильним п'ятикутником на мисі, що повернутий одним з кутів у бік каньйону. Наріжник у місці примикання до міських фортифікацій закінчувався ронделем. Міські укріплення мали форму, наближену до квадрату та прикривали місто зі східної та північної сторін. Східна куртина зображена із незначний заломом, що направлена у бік поля. Рів міста поєднувався із замковим ровом і складав одне ціле. Замкова брама та міст не зображені. Замок, таким чином, був складовою єдиної цілісної системи оборони Жванця та захищав містечко з півночі. В цілому топографія місцевості на цьому плані подана з великими викривленнями (гирло Жванчика, каньйон, дорога, розташування міста на мисі), що утруднює накладення його на сучасну підоснову (Рис.1).

Цьому плану в якійсь мірі суперечить план Хотина з Жванцем, що виконав Христоф Герман фон Манштейн з ситуацією станом на 1739 р. (Рис.2). На його плані Жванець квадратний у плані, оточений валом та дорогою вздовж р.Дністер в напрямку до прибережних містечок через с. Брагу. Між забудовою та валом у східній частині залишено вільний простір. Схематично зображена поквартальна забудова, в якій виділяється по центру міста прямокутна ринкова площа.

Найцінніше картографічне джерело, що виявив Ярослав Матвіїшин у 1999 році та повторно досліджене одним із авторів статті (Руслан Нагнибіда) у 2014 році зберігається у Національній бібліотеці Франції у Парижі і датується 1769 р. (рис.3). Станом на 2020 рік частина цих картографічних матеріалів опублікована на спеціалізованих сайтах. Інтерес прикутий до території між фортецями у Хотині та Кам'янці-Подільському та замками у Бразі, Жванці, Окопах св. Трійці, а також існуючими на той час замками в Мельниці-Подільській та Китайгороді. На картах показано особливості рельєфу території, що здійснили французькі інженери під час російсько-турецької війни у 1769 році. На відміну від інших відомих мап, в гирлі р.Жванчик на правому березі зображено городище, яке ми трактуємо як місто Плав, що згадується в Галицько-Волинському літописі під 1213 (1219) р. Городище літописного міста зображено із городом та підгороддям, які захищені кількома смугами валів та ровів. В укріпленнях підгороддя спостерігається значний розрив. Город (дитинець) захищений двома захисними смугами, а підгороддя – чотирма. Доріг та в'їздів у городище не позначено. Пізньосередньовічний Жванець на лівому березі р. Жванчик інженери докладно не викреслили, позначивши лише вірменський костел, що ймовірно було свідченням того, що середньовічні укріплення містечко втратило, або вони були в незадовільному стані. Найбільш цінним є точне зображення замку. Він із палацом в східній частині замку та брамою посередині південної куртини. На місці ронделю лише глухий

кут, що є відмінним із планом 1730-х років. Також на північ від Жванця в сторону Кам'янця, на підвищенні, зображено дерев'яно-земляні батареї та редути, локалізація яких має становити окреме дослідження.

Цінним в дослідженні є план 1772 року з Національної бібліотеки Румунії. Зокрема на мапі деталізовано прикордонні пости, один із яких королівсько-польський складався із встановленого штандарту із гербом Речі Посполитої, кордєргардії для прикордонників, дозорної вежі та пристані на р.Дністер (Буйновська та Позняков, 2018, с.56).

На планах 1778 р. та 1788 р. на північному сході від Жванця неподалік Гаврилівців, позначено червоним кольором квадратну в плані муровану сигнальну вежу, що підписана як «Корієс тигowany Турекі». Турецькою мовою це міг бути «feneg» (ліхтар, маяк). Ідентичний мурований копець, а саме кам'яна мурована вежа була зведена турками на північний схід від Кам'янця неподалік Боришковець та були складовими системи оборони та оповіщення в Подільському еялеті протягом 1678-1699 рр.

У картографії ХІХ ст. поважне місце займає недатований план з фондів РДВІА, який за графічною стилістикою, можна віднести до І пол. ХІХ ст. або 1840 р. – до проектування нової фортеці у Жванці (Є. Пламеницька його датує сер. ХІХ ст.). На плані докладно зображено забудову міста, зображено контури замку, слабовиражені контури валів давньоруського городища літописного Плаву, а також Олександрівські укріплення неподалік с. Браги. Як і мапа 1769 р., цей план показує Жванецький замок абсолютно з таким самим обрисом, а місто зображено без міських укріплень. Добра деталізація мапи дозволяє зробити суміщення з сучасною підосною та ідентифікувати автентичне планування міста. У забудові середмістя відчитується квадратова ринкова площа, по центру якої розташовані крамниці, території вірмено-католицького костелу та греко-католицької церкви, у західній частині – єврейські торговельні лавки та будинки (приналежність цієї частини єврейській громаді вдалося виявити завдяки пізнішим нарративним джерелам, в яких описується містечко).

Наступні картографічні джерела ХІХ-поч. ХХ ст. (карта Шуберта, карти генштабів) можуть слугувати допоміжними джерелами у вивченні періодизації містобудівних змін Жванця.

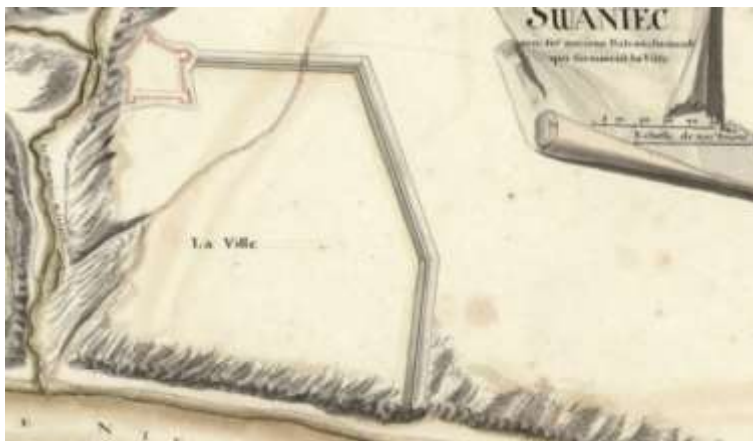

Рис.1. План Жванця Максиміліана Фюрстенхоффа, 1 третина ХVІІІ ст. (Deutschefotothek, 2006)

Рис. 2. План Манштайна станом на 1739 р. (FBC, 1771)

Цінними картографічними джерелами І половини ХХ ст. є план виконаний Ю.Сіцінським в 20-х рр. ХХ ст. та німецька аерофотозйомка 1944 р. Станом на 20 – ті рр. ХХ ст., кут замку, де на поч. ХVІІІ ст. плани зображують рондель, зображений як такий, що не існує. Ю. Сіцінський зафіксував утворений розрив і зробив припущення про існування в цьому місці брами, що спростовується картами 1769 та 1840-х рр., де зображені дороги, що ведуть у замок. Залишки мурів, які він трактував як брама, скоріше за все, стосувались розібраного ще у ХVІІІ ст.

ронделю. Залишки муру при східній курині важко однозначно ідентифікувати з якоюсь спорудою, оскільки на плані 1840-х років на цьому місці дворових споруд не позначено.

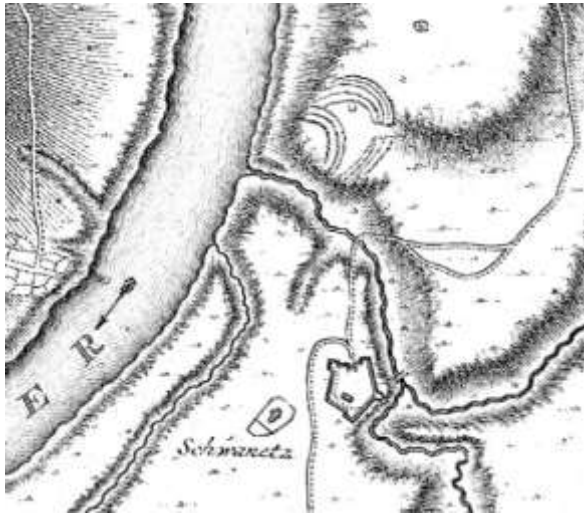

Рис. 3. Жванець на плані Хотина 1769. (King's Military Collection, 1769b)

Рис. 4. План Жванця на плані 1840-х років (Фонд НІАЗ «Кам'янець». Інв. № 9784218.

Рис. 5. Фрагмент городища Плав на німецькому аерофотоплані 1944 р. Особистий архів І. Литвинчука

Рис. 6. Звірка плану 1840-х рр. з сучасним космічним ортофотопланом. Прорис. Виконавець І. Литвинчук

Літописний Плав у XIII ст.

Робота над виданням книги про церковний літопис м.Жванця одним із авторів даної статті у 2013 – 2015 р. дозволила віднайти в архівах Парижу картографічні матеріали. Доповнивши їх давньоруськими літописами, в яких згадувались літописні міста Середнього Подністров'я, вдалось прийти до висновку, що містечко Жванець є одним із давньоруських поселень – літописний Плав, що згадується в Іпатіївському та Галицько-Волинському літописі під 1213 (1219) роком (Махновець, 1989).

Історики, ще із XIX століття не могли з'ясувати місце його розташування. І. Возний аналізуючи історіографію міст Середнього Подністров'я та Верхнього Попруття подає інформацію, за якою В. Антонович припускав, що Плавом міг називатись якийсь річковий брід.

М. Погодін та М. Котляр вважали літописний Плав важливим бродом або переправою на р.Дністер. М. Грушевський припускав, що це могла бути «назва місця, чи загальне означення (як «пристань»), - лишається непевним, і сю другу гадку уважав би правдоподібною» (Возний, 2005). Н. Молчановський (1885, с. 84-85) пов'язував літописний Плав із с.Плавні в Молдові. В одній із своїх праць, для підтвердження своєї думки, історик наводить фрагмент із літопису: «И идоша въ поле. Бывшую же гладу велику, поидоша возы къ Плаву на канунъ святого Дмитръя, взявши возы накормишася изобильно и похвалиша Бога и святого Дмитръя, яко накорми я. Оттуду же придоша ниже Кучелмина, мысляще, кудъ перейти рѣку Днѣстръ; Божию же милостию придоша лодья из Олешья, и приѣха Даниль ко Мстиславу. » (1213 (1219)). У радянську добу археологи І. Винокур, І Тихомиров, та інші вважали Плав реальним населеним пунктом, але не визначали його точне розташування. Сучасні археологи С. Пивоваров та Л. Михайлина літописний Плав пов'язували із Хотиним на р.Дністер, а деякі дослідники пов'язували із с.Плаве на Львівщині. І. Русанова та Б. Тимошук пов'язували із городищем у с. Перебиківці. І. Возний добротню розібрався в історіографії зазначеної проблеми і вказує, що історики О. Добржанський, О. Масан та Ю. Макар (2002) у своїй праці про Хотинщину літописний Плав ототожнювали із перевозом через Дністер десь поблизу Хотина» (Добржанський, Макар та Масан, 2002). Як видно, проблема локалізації літописного Плава істориками та археологами, остаточно не вирішена.

В. Довженок (1946, с.16-19) досліджуючи військову справу на Русі щодо Змієвих Валів наголошує «...потребувала захисту Київська Русь із півдня, де вона межувала з степом... З побудовою городів по Сулі, Трубежі і Стугні утворювалось дві лінії укріплень з південно-східної сторони. Головна і передова лінія проходила по Сулі, друга, що проходила до Трубежа і Стугни, була доповненням першої і мусила затримувати ворога, якщо він пройде першу лінію. Укріплення по Десні та Остеру захищали руські землі, що знаходились на півночі від Києва, на випадок, коли ворогові вдасться прорватися через південні лінії...(та)...зміцнювати панування Київського князя над сіверянськими племенами, які ще за Володимира мали тенденції до незалежності від Києва. Єпископ Брукон про укріплення на Русі засвідчив, що «Володимир... проводив... до межі своєї держави... і так ми вийшли за ворота».

М. Кучера (1987, с.282-283) у докторській дисертації у 1986 р. наголосив, що «дослідження восьми оборонних ліній, в тому числі розкопки 19 валів на 50-ти різних ділянках, дозволили встановити їх особливості: фронтальну направленість в сторону степового півдня, велику протяжність вздовж та міжріччя, ешелоновані в глибину, в тому числі віялоподібного розходження в місцях можливого обходу противником, із застосуванням двох однакових типів дерев'яних конструкцій. У всьому цьому бачимо воєнно-інженерне рішення загальної стратегічної ідеї». Дослідник також обґрунтував, чому в жодному із літописів ніде не вказується про «Змієві Вали». Літописці не все заносили в літописи... До того ж не знаємо, як в часи Володимира та Ярослава називались...штучне оборонне укріплення називалось «городом», а укріплення будувались під керівництвом «городників»...Тому об'єднання літописцем двох типів оборонних споруд (фортець та Змієвих валів) в одному терміні «город» цілком можливе». У 1987 р. М. Кучера (1988a; 1988b) розпочав ґрунтовні археологічні дослідження Троянових валів у Подністров'ї та у своєму першому звіті відніс вал в міжріччі Збруча-Смотрича як південна границя Галицько-Волинського князівства, що зведені в період князювання сина Льва Даниловича – Юрія – на початку XIV ст. для захисту від татар. По ходу накопичення інформації з археологічних розкопок він змінив думку і не вказавши свої припущення відніс до ранньозалізного віку, бо як так вали розглядуваного типу захищали невеликі території, що свідчить на користь племінного, а не державного походження (Кучера, 1992). Слід звернути увагу на те, і це також не вказано дослідником в статті, що знайдено порівню як кераміку племен

фракійського гальштату так і XII - XIII ст. (Кучера, 1988b). Але чи можна припустити, що вали все ж використовувались Галицько-Волинською державою, для захисту південних рубежів?

Аналізуючи городища VIII-XIII ст., М. Кучера виділив декілька етапів планувальної структури городищ Київської Русі. Окремо дослідник звернув увагу на Дністро-Серетську слов'янську групу поселень виділивши 37 великих городищ. Відстань між ними складала на сході від 7 – 23 км, а в західній частині найчастіше 4 – 5, рідше близько 7 км. За проведеними дослідженнями археолог з'ясував, що всі городища походили із ранньозалізного віку або енеоліту. Четверта частина були площею 0.12 – 0.5 га, а дещо менші – майже по 20 % - припадає на городища розміром 0.51 – 1 га та 10 га. Слов'янський період представлений ліпною і ранньогончарною керамікою. Кордон проходив чітко по лінії р. Збруч, де в 15 городищах по Дністру проживали племена уличів, а на 22 городищах між Дністром, Прутом і Сиретом – проживали тиверці. Всі городища служили сховищами для жителів гнізда поселень – територіальної общини. На деяких городищах простежено по краю майданчиків залишки наземних будинків, які примикали зсередини до оборонної стіни. Проведені розкопки показали відсутність печей, що свідчить про великі будинки для тимчасового перебування. У західних слов'ян їх називають контини. В цих будинках відбувалися зібрання – віча, влаштовувались бенкети, зберігалися общинні запаси, здійснювалися магичні обряди. Багато городищ могли виконувати функції городища-святинища, а будинки та всі споруди використовувались для культових потреб. Горбівське городище площею 0.2 га складається із трьох укріплених частин, планування валів та ровів на ньому максимально пристосоване до захисних властивостей рельєфу місцевості. Це дозволяє припустити, що городище походить з більш раннього часу. Воно було використано слов'янами як сховище, поруч з ним виявлено селище IX-X ст. Одночасно воно могло використовуватись і для культових потреб. М. Кучера провівши класифікацію слов'янських городищ VIII-XIII ст. зауважив, що характер планування оборонних споруд на городищах мають свої особливості, а тому це є предметом окремого розгляду.

Дослідник встановив, що існують мисові городища простої будови та складної. Городища на останцеподібних мисах є складної форми планування із глибокими та широкими овалами. Городища на останцях, як і мисові, знаходяться на самому краю плато, особливо на виступах, утворених різким поворотом корінного берега річкової долини. Від плато їх відділяє балка чи долина, Крім того, вони зустрічаються на високих горбоподібних ділянках у заплавах річок та на долинах. На цих городищах, обмежених з усіх боків природними схилами, максимально використані топографічні умови місцевості для потреб захисту. Останці, на яких розташовані городища, мають висоту від 5 до 50 м. Переважна більшість з них становить у висоту понад 10 м. Мінімальна висота схилів найнижчих городищ – 4 м (Любомль I). Деякі високі городища у профілі нагадують зрізаний конус. Городища із багаторядними оборонними лініями є можлива ознака городищ ранньозалізного віку. Не виключено і добудова довкола існуючих оборонних укріплень нових валів. Багато рядна суцільна оборонна лінія на відміну від однорядної, забезпечувала більш надійний захист. Більша кількість валів полегшувала захист і не потребувала великої кількості захисників. Декілька валів створювали небезпечні умови для нападаючих. Оборонні вали дозволяли створити більшу смугу захисту, збільшити надійність головних будинків, складських приміщень, капищ або дерев'яних сакральних церков у разі раптового проникнення ворогів. Проте і нападники, оволодівши першим валом, могли використовувати його для свого захисту, а також із метою облоги захисників городища. Тому М. Кучера (1999, с.179 – 180) пояснював це як тактичними міркуваннями, так і властивостями рельєфу місцевості городища.

Археологічні дослідження на території Літописного Плаву проводились лише частково, після того як у 1961 р. під час будівництва мосту виявлено пластинчастий бронзовий браслет, невеликий за розмірами з загнутими кінцями, що датується XI-XII ст. Археологами

Трипільського загону Дністровської новобудівної експедиції (кер. Т. Мовша, Л. Крушельницька) зроблено припущення про наявність тут залишків давньоруського городища, зруйнованого прокладанням дороги. Крім того в урочищі Щовб Дністровською новобудівною експедицією (кер. Т. Мовша (1974)) досліджено житло-напівземлянку з піччю.

У 1993 р. пам'ятка була обстежена Л. Кучугурою та О. Якубенко. Досліджувана територія розташовувалась на високому мисоподібному підвищенні правого берега р. Жванчик, в урочищі Загора в західній частині села. Дослідники припустили, що враховуючи наявність значної кількості фрагментів кераміки та прикрас давньоруського часу вказують на ймовірне існування городища. Принаймні, Б. Тимошук, виходячи із вищезгаданих знахідок та враховуючи зручну топографію урочища Щовб з виразними оборонними та господарськими перевагами, припускав існування давньоруського феодального вотчинного замку або дворища (Тимошук, 1982, с.100-119). Тому дослідниці припустили, що існування городища-фортеці в давньоруський час має під собою цілком реальне підґрунтя, але для встановлення необхідні додаткові ґрунтовні дослідження (Бузян та Якубенко, 2004, с.127).

Рис. 7. Реконструкція городища Плав станом на XIII ст. Автори: Р. Нагнибіда та І. Литвинчук

Формування міста та замку у XVII ст.

Існуючий замок та містобудівна структура історичного центру згідно результатів наших досліджень, сформовані у II пол. XVI – I пол. XVII ст. Оборонні споруди міста та мережа вулиць

взаємопов'язані і однозначно є одночасовими. Вони склалися з сухого рову, валу, можливо, з частоколом та двох брам. Обрис оборонного периметру був майже квадратним в плані, північний відрізок його був прямий, а східний мав невеликий залом у бік поля, спричинений, можливо, особливостями рельєфу (примикаючи до цього відрізка балки ззовні від міста). Зі сторони каньйону та замку місто додатково не захищалося. Відомості про вежі, башти чи бастионні міські укріплення відсутні. По центру міста розташовувалась ринкова площа. За конфігурацією вона була правильної прямокутної форми, наближеної за пропорціями своїх сторін до квадрату, до якого з південної сторони примикали торгові заїжджі квартали. По периметру ринку розміщувались кам'яниці й торгові лавки. Загальні розміри ринкової площі склали 1,765 га. Його територія у XIX ст. забудована торговими ятками, а пізніше з'явився повноцінний квартал, який існує по сьогодні. В результаті цього від незабудованої території давньої площі залишився невеликий фрагмент її північної частини. Недалеко від ринкової площі розташовувався костел, який був оточений кам'яними мурованими стінами і ймовірно виконував оборонно-караульну функцію. З 1740 р. на його місці збудовано мурований костел Непорочного Зачаття Діви Марії, який закінчений та освячений у 1791 році із втратою своїх оборонних функцій.

Рис. 8. Гіпотетична реконструкція укріплень Жванця у XVII-XVIII ст. :

1. Замок Каліновських-Лянцкоронських. 2. Ринкова площа (пізніше забудована крамницями). 3. Церква Св. Трійці (1782-1790 рр.) 4. Ймовірне розташування синагоги. 5. Костел. 6. Ймовірна потаємна хвіртка. 7. Млин. 8. Пристань. 9. Міська брама. 10. Дорога на Брагу. 11. Дороги на Кам'янець та Окопи св. Трійці 12. Дорога на Окопи св. Трійці.

З II пол. XVIII ст. оборонними спорудами, які виконували свої функції, були хіба що земляні батареї в околицях Жванця та Браги, які зафіксовані на французькому плані 1769 р. Вони контролювали пануючі висоти, шляхи та переправи. Під час Барської конфедерації та російсько-турецької війни 1768 -1773 рр. місто залишалось важливим опорним пунктом для армій, що контролювали цю частину Поділля –так, за картою Фрідріха де Бауера 1770 р., у Жванці стояв

польський гарнізон, який напав на ворожу армію 22 травня 1769 р. Вже на поч. XIX ст. кордон з Молдовою укріплювала Російська імперія, яка звела вздовж Дністра смугу карантинів, митниць та укріплень, в тому числі здійснено модернізацію оборонних укріплень XVII ст. бастіонного типу - Олександрійських укріплень. У XIX ст. загроза була лише із заходу зі сторони Окопів св. Трійці, які належали Австрії, а місцеве населення прилаштувало територію Олександрійських укріплень під кладовище. Останньою крапкою у військовій історії старого Жванця та його замку була спроба побудувати в місті потужну фортецю царським урядом у 1840-х роках (проти Австрійської імперії), в результаті чого держава викупила місто у приватного власника О. Комара, що змусило багатьох мешканців Жванця переселитись в інші міста. Кошторисний проект так і не був здійснений, а із втратою власника, місцеве населення поступово використовувало камінь із замку для своїх господарських потреб.

Рис. 9. Реконструкція Жванця станом на XVII-I пол. XVIII ст. Виконав І. Литвинчук.

Висновки

Отже, історичні джерела, що доступні станом на 2020 рік дослідникам, і ті, які введені авторами вперше до статті дозволяють встановити наступне:

1) Досліджуване поселення завдяки своєму географічному положенню протягом хронологічно зазначеного часу пройшло декілька етапів у своєму розвитку. У XIII столітті населений пункт є фортецею-супутником для Хотина та за прикладом інших давньоруських поселень такого типу був військовим пунктом. Відсутність проведених археологічних робіт на городищі, не дозволяє підтвердити або спростити висловлені припущення.

2) Знищене у 1240-х рр. монголо-татарами городище не призупинило переміщення людей через р. Дністер. Зміна геополітичної ситуації та значимість переправи для торгівлі між

Молдовою, Османською Імперією, Королівством Польським, Великим князівством Литовським та Саксонією у XIV-XVI ст., ймовірно, закріплює за місцевістю не слов'янську назву, яка в подальшому в польській та українській мові буде трансформована у Жванець. Робота одного з авторів статті (Руслан Нагнибіда/ <http://www.duhk.org/uk/stipendiji/minulorichni-stipendiati/ruslan-pagnibida/disertacii-proekt>) в німецьких архівних установах у 2017 році за кошти німецько-української комісії істориків, лише поверхово окреслила комплекс проблем, які було б продовжити та з'ясувати, чи дійсно назву поселенню, ще до його локації, дали німецькі купці, які торгували із Молдовою та Османською імперією. Відсутність проведених археологічних робіт на городищі та в містечку не дозволяє підтвердити або спростити висловлені припущення.

3) Мурований замок слід ототожнювати з діяльністю Валентія Каліновського у проміжку між 1604 та 1621 рр. Не існує достатніх підстав вважати його продуктом різночасових модернізацій, як це пропонують попередні дослідники. Різноманітність замкових оборонних споруд на кінцях його п'ятикутного оборонного контуру пов'язана з різним функціональним призначенням та особливостями місцевості, а не тенденціями різних часів. Єдина виявлена зміна планувального вирішення замку - втрата ронделю у 1769 р. не відіграє настільки суттєвої ролі у містобудівній біографії об'єкту, щоб окремо вибудовувати періодизацію етапів будівництва. Дослідження споруд всередині замкового двору, палацу, офіцин та казематів вимагає обов'язкового проведення археологічних досліджень.

4) В ході нашого дослідження проаналізована і система міських фортифікацій, доведено їхній взаємозв'язок з планувальною структурою. Периметр оборонних споруд автори прив'язали до місцевості за збереженими містобудівними реліктами та за допомогою історичної картографії. Автори вважають збережену планувальну структуру середмістя збереженою з початку локації міста. Планувальна структура не містить урбаністичних реліктів нерегулярного планування, що свідчить про розбудову Жванця на поч. XVII ст.

5) На сьогоднішній день існують всі можливі правові на науково обґрунтовані даною статтею підстави для ініціювання розробки історико-архітектурного опорного плану с. Жванець з визначенням меж історичного ареалу та охоронними зонами для пам'яток культурної спадщини. Методика, за якою проводилося дослідження планувальної структури історичної частини Жванця, вже була використані одним з авторів статті та показала позитивні результати на аналогічних об'єктах (Ілля Литвинчук. Історико-архітектурні опорні плани м. Ямпіль Винницької області, смт Овідіополь, смт Велика Михайлівка Одеської області, смт Меджибіж Хмельницької області).

Література та джерела

Deutschefotothek, 2006. *Sammlung von Festungsplänen. II. Planes von Italien, Ungarn, Pohlen und denen Nordischen Königreichen* (online) Доступно: <http://www.deutschefotothek.de/documents/obj/70300002> (Дата звернення: 19 08 2020)

FBC, 1771. *Beytrag zur Geschichte Rußlands vom Jahr 1727 bis 1744 : Charten u. Pläne.* (online) Доступно: <<https://fbc.pionier.net.pl/details/nrxRbwt>> (Дата звернення: 19 08 2020)

Getkant, F., 1638. Riksarkivet - Sök i arkiven. (Онлайнвий) Available at: <https://sok.riksarkivet.se/ammesomrade?postid=Arkis+b8910c89-b7af-40f6-b4c3-fb1d1cd46aaf&infosida=ammesomrade-militaria&flik=1&vol=n%2cn%2cn&ct=50&inc=1&exp=y&s=Balder> (Дата звернення: 19 08 2020).

Kamieniczanka, 2015. Екзарх Всього Існуючого в екзилі (online) Доступно: <<https://kamieniczanka.livejournal.com/tag/Жванець>> (Дата звернення: 15 серпень 2020)

King's Military Collection, 1769a. *PLAN / de l'attaque et de la défaite des Turcs / par les troupes Imp:les de Russie / dan la nuit du 22 au 23 - / Août de l'année 1769. (top right, above edge of border:) N.o III 1773*

King's Military Collection, 1769b. *Plan de la Forteresse de CHOZIM en MOLDAVIE, / avec les Fauxbourg brûlés et les environs de 3 Werstes / à la ronde, représentant le Retranchement ennemi, les tranchées / et les batteries des deux côtés du Dnester; levé après la... 1773*

Muzeum Narodowe w Krakowie, 2018. *Planta Situathey okolo Kamienca, Okopow u Chocimia* (online) Доступно: <<https://cyfrowe.mnk.pl/dlibra/publication/21017/edition/20733#info>> (Дата звернення: 19 08 2020)

Oprychał, L., 2019. *Rękompiśmienne plany i ryciny twierdzy Kamieniec Podolski*. Warszawa.

Yekeler, N., 2014. *Osmanlı'dan günümüze türk-leh ilişkileri. Posel w drodze & Stosunki turecko-polskie od czasów osmańskich do dnia dzisiejszego*. Istanbuł.

Афанасьев-Чужбинский, А., 1863. *Поездка в Южную Россию*, Т. 2: Очерки Днестра. Санкт-Петербург: Типография Морского Министерства.

Буйновська, Є. та Позняков, Д., 2018. *Іконографічні джерела з історії Хотинської фортеці: гравюри, карти, плани*. Кам'янець -Подільський: ФОП Буйницький О. А.

Возний, І., 2005., Історія досліджень та етапи формування давньоруських міст X – XIII ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 9, Львів.

Гудзенко, П., ред., 1953. *Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы*, Т. 3: 1651–1654. Москва, Издательство АН СССР.

Гульдмань, В., 1901. Памятники старины в Подоліи. Камень-Подольський.

Добржанський, О., Макар, Ю. та Масан, О., 2002. *Хотинщина: Історичний нарис*. Чернівці: Молодий Буковинець.

Довженок, В., 1946. *Військова справа в Київській Русі*. . Київ: Інститут Археології Академії Наук УРСР р., ф.12, №.161, с.16-19.

Жванецька ОТГ, 2020. Історична довідка (online) Доступно: <<https://zhvanecka-gromada.gov.ua/istorichna-dovidka-1523015993/>> (Дата звернення: 15 серпень 2020)

Замки и крепости Украины, 2017. *Planta Situathey okolo Kamienca, Okopow u Chocimia / План ситуації около Каменца, Окопов и Хотина (17??)*. Автор: Jan de Witte / Ян де Витте (online) Доступно: <<https://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/1599-planta-situathey-okolo-kamienca-okopow-u-chocimia-план-ситуації-около-каменца-окопов-и-хотина-17-автор-jan-de-witte-ян-де-витте/?tab=comments#comment-8737>> (Дата звернення: 19 08 2020)

Замки та храми України, 2015. Жванець (online) Доступно: <<https://castles.com.ua/zv.html>> (Дата звернення: 15 серпень 2020)

Захар'єв, В., Старенький, І. та Шпаковський, С., 2017. *Замки, фортеці, пізньосередньовічні міські укріплення Хмельницької області*. Хмельницький.

Ківільша, Г., 2003, Жванецький замок, *Подоланин*. 14 бер.

Кучера, М., 1987, Змиевые валы среднего Поднепровья и их роль истории Киевской Руси. Докторская диссертация, *НА ІА НАНУ. Ф.12/657*. Киев, с.282-283.

Кучера, М., 1988, Отчет об исследовании Траяновых валов Среднего Поднепровья в 1988 г. (текст). *НА ІА НАНУ. - 1988/15*, с.32

Кучера, М., 1988а, Инвентарная опись находок экспедиции по исследованию Траяновых валов Среднего Поднепровья в 1988 году, *НА ІА НАНУ. - 1988/15*.

Кучера, М., 1992, «Траянові» вали середнього Подністров'я, *Археологія*, 4, с.51.

Кучера, М., 1999. *Слов'яно-руські старожитності VIII-XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем*. Київ.

Кучугура, Л. та Якубенко, О., Звіт про проведення розвідок вздовж берега Дністровського водосховища в Хмельницькій області у 1993 році. *Науковий архів Інститут археології НАН України. – 1993/54*. Київ.

Лесик, О., 1993. *Замки та монастирі України*. Львів: Світ.

- Махновець, Л., ред., 1989. Літопис Руський. Переклад з давньоруської Л. Махновець. Київ: Дніпро.
- Мисько, Ю. та Буйновська, Є., 2011. *Хотинська Фортеця XIII-XIX ст. Історія та основні об'єкти*. Харків.
- Мовша, Т., 1974. Отчет о работе Подольской археологической экспедиции Государственного исторического музея, *НА ІА НАНУ – 1974/3а*. Київ.
- Мовша, Т., 1987, Жванецька лінія розвитку Трипілля-Кукутені в Південному Побужжі. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології). Тези доповідей*. Кам'янець-Подільський, 1987 – с.9–10, с.12-14.
- Молчановский, Н., 1885. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.: (преимущественно по летописям)*. Київ: Типография Императорского Университета св. Владимира.
- Нагнибіда, Р. та Ладоренко, І., 2015. *Літопис Свято-Троїцької церкви містечка Жванця (1869-1898)*. Львів: Апріорі.
- Кам'янець-Подільська РДА, б/д. *Опорный план. Жванец. Каменець-Подольского района Хмельницкой области. Проект планировки застройки и благоустройства села. М-б 1:2000*. Архів земельного відділу Кам'янець-Подільської районної держадміністрації.
- Павловський, А., 1869. Жванец Каменецкого уезда: историческое описание. *Подольские епархиальные ведомости*, 4, с.157 – 164.
- Пламеницька, О., 1993, Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля. *Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. Матеріали*. Кам'янець-Подільський, с.6,7.
- Полевщикова, О., 2012. *Історія України в книжкових пам'ятках XVI - XVII ст. : з колекцій Наук. б-ки ОНУ ім. І. І. Мечникова : збірник наукових праць*. Одеса: Одеський національний університет.
- Рибчинський, О., 2017. *Ринкові площі історичних міст України*. Львів: Видавництво Старого Лева.
- Сис, Т., 1997, Єврейська Роксолана з Жванця. *Подільнин*. 5 вер., с. 3
- Сіцінський, Ю., 1928. Оборонні замки західного Поділля: історично-археологічні нариси. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*, т. 17, с.64-160.
- Таранущенко С., 2013. Пам'ятки архітектури Подільської губернії. Харківський приватний музей міської садиби.
- Тимошук, Б., 1982. *Давньоруська Буковина (X-перша половина XIV ст)*. Київ, Наукова думка.
- Федорова, Л., 2013. *З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870–1910-і рр*. Київ: Інститут історії України НАН України, 20.

References

- Afanas'yev-Chuzhbinskiy, A., 1863. *A Trip to Southern Russia*, T. 2: Essays on the Dniester. Sankt-Peterburg: Tipografiya Morskogo Ministerstva.
- Buynovs'ka, YE. та Poznyakov, D., 2018. *Iconographic sources on the history of Khotyn Fortress: engravings, maps, plans*. Kam"yanets' -Podil's'kyu: FOP Buynyts'kyu O. A.
- Voznyy, I., 2005., *Istoriya doslidzhen' ta etapy formuvannya davn'orus'kykh mist KH – KHIII st. u mezhyrichchi Verkh'n'oho Syretu ta Seredn'oho Dnistra. Materialy i doslidzhennya z arkheolohiyi Prykarpattya i Volyni*, 9, L'viv.
- Hudzenko, P., red., 1953. *Reunification of Ukraine with Russia: Documents and materials*, Vol. 3: 1651–1654. Moskva, Yzdatel'stvo AN SSSR.
- Hul'dman", V., 1901. *Monuments of antiquity in Podolia*. Kamenets-Podol'skyu.

Dobrzhans'kyy, O., Makar, YU. ta Masan, O., 2002. *Khotyn region: Historical essay*. Chernivtsi: Molodyy Bukovynets'.

Dovzhenok, V., 1946. *Military affairs in Kievan Rus.* . Kyiv: Instytut Arkheolohiyi Akademiyi Nauk URSR r., f.12, №.161, s.16-19.

Zhvanets'ka OTH, 2020. Istorychna dovidka (online) Dostupno: <<https://zhvaneckagromada.gov.ua/istorichna-dovidka-1523015993/>> (Data zvernennya: 15 serpen' 2020)

Zamky y kreposty Ukrainy, 2017. Planta Situatiey około Kamienca, Okopow y Chocimia / Plan sytuatsyy około Kamentsa, Okopov y Khotyna (17??). Avtor: Jan de Witte / Yan de Vytte (online) Dostupno: <<https://forum.zamki-kreposti.com.ua/topic/1599-planta-situatiey-około-kamienca-okopow-y-chocimia-plan-sytuatsyy-okolo-kamentsa-okopov-y-khotyna-17-avtor-jan-de-witte-yan-de-vytte/?tab=comments#comment-8737>> (Data zvernennya: 19 08 2020)

Zamky ta khramy Ukrainy, 2015. Zhvanets' (online) Dostupno: <<https://castles.com.ua/zv.html>> (Data zvernennya: 15 serpen' 2020)

Zakharyev, V., Staren'kyy, I. ta Shpakovs'kyy, S., 2017. *Castles, fortresses, late medieval city fortifications of Khmelnytsky region*. Khmel'nyts'kyy.

Kivil'sha, H., 2003, Zhvanets'kyy zamok, *Podolyany*. 14 ber.

Kuchera, M., 1987, *Snake shafts of the middle Dnieper and their role in the history of Kievan Rus*. Doktorskaya dysertatsyya, NA IA NANU. F.12/657. Kyev, s.282-283.

Kuchera, M., 1988, Otchet ob yssledovanny Trayanovykh valov Sredneho Podnestrovy v 1988 h.(tekst). NA IA NANU.- 1988/15, c.32

Kuchera, M., 1988a, *Report on the study of the Trajan shafts of the Middle Transnistria in 1988 (text)*, NA IA NANU.- 1988/15.

Kuchera, M., 1992, «Trayanovi» valy seredn'oho Podnistrov"ya, *Archeology*, 4, s.51.

Kuchera, M., 1999. *Slavic-Russian antiquities of VIII-XIII centuries. between the Sian and the Seversky Dinets*. Kyiv.

Kuchuhura, L. ta Yakubenko, O., *Report on explorations along the banks of the Dniester Reservoir in Khmelnytsky region in 1993*. Naukovyy arkhiv Instytut arkheolohiyi NAN Ukrainy. – 1993/54. Kyiv.

Lesyk, O., 1993. *Castles and monasteries of Ukraine*. L'viv: Svit.

Makhnovets', L.YE., red., 1989. *Rus' Chronicle*. Translated from Old Slavic. Makhnovets'. Kyiv: Dnipro.

Mys'ko, YU ta Buynovs'ka, YE., 2011. *Khotyn Fortress of the XIII-XIX centuries. History and main objects*. Kharkiv.

Movsha, T., 1974. *Report on the work of the Podolsk Archaeological Expedition of the State Historical Museum*, NA IA NANU – 1974/3a. Kyev.

Movsha, T., 1987, *Zhvanets development line of Trypillya-Kukuteny in the Southern Pobuzhye*. VII Podil's'ka istoryko-krayeznavcha konferentsiya (seksiya arkheolohiyi). Tezy dopovidey. Kam"yanets'-Podil's'kyy, 1987 – s.9–10, s.12-14.

Molchanovskyy, N., 1885. *Essay on news about the Podolsk land before 1434: (mostly according to chronicles)*. Kyev: Typohrafyya Ymperatorskoho Unyversyteta sv. Vladymyra.

Nahnybida, R. ta Ladorenko, I., 2015. *Chronicle of the Holy Trinity Church in the town of Zhvanets (1869-1898)*. L'viv: Apriori.

Pavlov's'kyy, A., 1869. *Zhvanets of Kamenets district: historical description*. Podol's'kye eparkhyal'nye vedomosty, 4, s.157 – 164.

Plamenyts'ka, O., 1993, *Results and prospects of studies of brick defense construction of Podillya*. Mizhnarodna konferentsiya z problem okhorony fortyfikatsiynykh sporud v Ukraini. Materialy. Kam"yanets'-Podil's'kyy, s.6,7.

Polevshchikova, O., 2012. *History of Ukraine in the book monuments of the XVI - XVII centuries. : from the collections of Sciences. b-ki ONU them. II Mechnikov: a collection of scientific papers.* Odessa: Odes'kyy natsional'nyy universytet.

Rybhyns'kyy, O., 2017. *Market areas of historic cities of Ukraine.* L'viv: Vydavnytstvo Staroho Leva.

Sys, T., 1997, Yevreys'ka Roksolana z Zhvantsya. *Podolyanyn.* 5 ver., s. 3

Sitsins'kyy, YU., 1928. *Defensive castles of western Podillya: historical and archeological essays.* Zapysky istorychno-filolohichnoho viddilu VUAN, t. 17, s.64-160.

Tymoshchuk, B., 1982. Ancient Russian Bukovyna (10th - first half of the 14th century.) Naukova dumka.

Fedorova, L., 2013. From the history of monument protection and museum work in Dnieper Ukraine.. 1870–1910-i rr. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 20.

¹ Ruslan Nahnybida, ² Illia Lytvynchuk

¹Unior Scientific Researcher. National historical and architectural reserve “Kamyanets”

ruslan.koval82@ukr.net

orcid: 0000-0002-7779-9362

²Аспірант кафедри архітектури та реставрації

НУ «Львівська Політехніка»

orcid: 0000-0002-4635-060X

FORMATION OF DEFENSIVE FORTIFICATIONS OF THE CHRONICLE PLAV (ZHVANETS) IN THE 12TH-18TH CENTURIES.

Abstract: for the first time in Ukrainian historiography, the authors of the article pay attention to the urban genesis of the Podilya town of Zhvanets, which has historically been formed as an important border point. Due to the geographical location and relief features of the area, the states to which it belonged, saw it as strategic. Despite this, in the scientific literature there is a little attention payed to the issue of urban development of the town, as a result of which Zhvanets (as of 2020 - the center of Zhvanets United Territorial Community) does not have a vision of regeneration of historical and architectural environment, which, if used properly, can serve as an impetus to the economic development of the village. Properly formed programs, which combine agricultural lands with lands of nature reserves, lands of historical and cultural purposes into a single concept, will give sustainable development of the territory and increase the well-being of its population. The publication for the first time introduces archival and iconographic sources into scientific circulation, which allow to reconstruct Zhvanets during its belonging to the Commonwealth in the 17th–18th centuries. In addition, the authors hypothesize the localization of the ancient settlement of Plav on the territory of modern Zhvanets – Zagora district. The hypothesis was formed on the basis of a written mention in Ruthenian and Halytsko-Volynskiy chronicles, as well as on the available traces of the cape settlement on the right bank of the river Zhvanchyk at the place of its confluence with the river Dnister. With the help of historical cartography, the condition of the settlement in the 18th–20th centuries was analysed, including its structure and type of planning. On the maps of the 18th century the settlement is depicted as dicotyledonous, with strong strips of earthen fortifications, but from the second half of the 19th century a fortified birthplace remained from the settlement. Its outline is shown in a German aerial photograph of 1944. According to the results of the research, it was established that the birthplace of the settlement

had no connection with the fortified post (or suburbs), because the shaft of the birthplace has no place of rupture, and accordingly, did not have an entrance gate on the field side. Therefore, we assume that Plav was a military base, built as an observation post and served as a military satellite town of the capital Khotyn.

Based on comprehensive studies of historical sources, iconography and the current state of cultural heritage, it is established that the planning characteristics of the castle and the central part of the town (town center) belong to the regular type of modern times, which lasted in the Commonwealth during the 17th century. The castle itself has been adapted for the use of artillery since its construction, which makes it impossible to exist in ancient times. Instead, the earthen fortifications of the town, which were recorded in detail in the historical cartography of the 18th century, look quite simple and do not include the heritage of the fortification art of that time, which opens for future researchers other promising issues, including the place of Zhvanets (as well as Plav) in the hierarchy of border defense facilities of Middle Transnistria.

Key words: Zhvanets, Plav, settlement, castle, Kalinowski, fortifications.